

Judith Brouwer

Met dank aan de vijand

Unieke post uit het Rampjaar 1672

Voor Engelse kapers vormden ze oorlogsbuit, voor de hedendaagse onderzoeker een zeldzame vangst: duizenden Nederlandse brieven, grotendeels afkomstig van in beslag genomen schepen uit de zeventiende en de achttiende eeuw. Vandaag de dag liggen ze bewaard in *The National Archives* in Kew (Londen). Aan de hand van gekaapte brieven uit het Rampjaar 1672 zal uiteengezet worden waarom deze een goudmijn voor de historicus vormen. In deze bijdrage zal worden ingegaan op de herkomst en de inhoud van de post, en ook op het gebruik ervan als wetenschappelijke bron. Het zal blijken dat de brieven inzicht bieden in de ervaringen, opinies en emoties van individuen behorend tot een bevolkingsgroep waarop eerder amper vat te krijgen was.

Nergens in Nederland is de herinnering aan het Rampjaar 1672 zo levendig als in Groningen. Jaarlijks viert de stad op 28 augustus tijdens het Gronings Ontzet – ook wel bekend als Bommen Berend – dat zij weerstand wist te bieden aan de vijand. Een anonieme prent uit de jaren 1670 (afbeelding 1) toont ons op de voorgrond het slagveld met loopgraven en batterijen (artillerieafdelingen). Aan de horizon zien we het in kruitwalmen gehulde Groningen. Tijdens de vier weken durende belegering vuurde het vijandelijke leger onder leiding van Bernhard von Galen, bisschop van Münster, vier- à vijfduizend projectielen af op de stad: massieve kogels, brandbommen, rookpotten en stenen.¹ Rechts vooraan blijven Von Galen en de bisschop van Keulen met hun gevolg op gepaste afstand.

Vandaag de dag houden onder meer een kranslegging bij het borstbeeld van Karel Rabenhaupt, klokkengelui van de Martinitoren en een groots vuurwerk de gedachte aan de gebeurtenis levend. In de historiografie is

Brouwer

eveneens onverminderd aandacht voor het jaar 1672.² Deze gebeurtenis spreekt zo tot de verbeelding omdat het Rampjaar gezien wordt als een dieptepunt in de Nederlandse geschiedenis. De schokkende gebeurtenissen die plaatshadden worden wel samengevat in de uitspraak dat het volk redeloos, de regering radeloos en het land reddeloos was: een bekende trits die van zeventiende-eeuwse oorsprong zou zijn.³ De moord op de gebroeders Johan en Cornelis de Witt op 20 augustus in Den Haag vormt de zwartste bladzijde in het verhaal. Andere bekende voorvallen zijn de onlusten in verschillende Hollandse en Zeeuwse steden, de snelle overgave van de stad Utrecht aan de Fransen en de overval op Bodegraven en Zwammerdam. Nooit eerder had de Republiek zich in zo'n schrijnende situatie bevonden toen zij werd aangevallen door de koningen van Frankrijk en Engeland en de bisschoppen van Münster en Keulen.

Afbeelding 1. *Beleg van Groningen, 1672*, anoniem naar Romeyn de Hooghe (1672-1675), ets en gravure, h 217mm × b 324mm, Rijksmuseum Amsterdam

Unieke bronnen, dankzij de vijand

Zoals gezegd zijn over het jaar 1672 al veel studies verschenen. Men neemt aan dat het jaar een zeer grote impact heeft gehad op de Republiek en haar bevolking. Toch is tot voor kort zo goed als geen aandacht besteed

aan de manier waarop men het Rampjaar in die tijd zelf heeft beleefd. In *The National Archives* te Kew (Londen) worden vandaag de dag unieke, Nederlandstalige brieven uit de Derde Engelse Oorlog (1672-1674) bewaard die deze lacune vullen. Dit is om te beginnen aan Engelse kapers te danken. Kapen dient niet verward te worden met piraterij, hoewel de grens tussen het legale kapen en de verboden piraterij in de vroegmoderne tijd niet erg scherp was.⁴ In oorlogstijd voeren particuliere schippers met toestemming van hun regering uit om vijandelijke handelsschepen buit te maken, ook wel 'prijs maken' genoemd. Meestal betrof het zeelieden van de koopvaardijvaart, die tijdelijk een oorlogstaak uitvoerden waarmee zij snel geld konden verdienen en die in vredestijd weer hun oude bezigheden oppakten.⁵ Deze *privateers* ontvingen namens de overheid *letters of marque* (kaperbrieven), waarin het recht werd verleend tot kapen en waarin stond vermeld wie het was toegestaan waar, wanneer en tegen welke staten actie te ondernemen. Kapen diende om de economie van de tegenstander schade te berokkenen. Zeker tijdens de Derde Engelse Oorlog vormde de kaapvaart een belangrijk onderdeel van de oorlogvoering.⁶ Men schat dat de Engelsen in deze periode vijfhonderd Nederlandse schepen kaapten.⁷

De *High Court of Admiralty* diende vast te stellen of een schip al dan niet rechtmatig was prijsgemaakt. Voordat tot verkoop van de handelswaar kon worden overgegaan, moest een juridische procedure bij de *Prize Court* worden doorlopen, een afdeling van de *High Court of Admiralty*. Deze onderzocht wat de nationaliteit was van het vaartuig en zijn lading. Dit proces kon lang duren en soms gebeurde het dat de bemanning alweer geruime tijd op zee was voordat het tot een vonnis kwam.⁸ Hieraan ging een onderzoek vooraf waaruit moest blijken door wie, waar, wanneer en onder welke omstandigheden een vijandelijk schip was genomen. Ter verkrijging van het vereiste bewijsmateriaal legden de kapers verklaringen af en werden opvarenden van het gekaapte schip ondervraagd. Meestal waren dit de schipper, zijn maat en een andere officier. Doorgaans vormden de aangetroffen scheepspapieren het belangrijkste bewijsstuk. Verdere stukken in het proces waren de persoonlijke papieren van zeelieden en post.⁹

Op deze wijze zijn ten minste 38.000 Nederlandstalige brieven uit de zeventiende en de achttiende eeuw bewaard gebleven: post die nooit op haar bestemming aankwam. Deze ligt tot op de dag van vandaag in Engeland, in het archief van de *High Court of Admiralty*. De buitgemaakte post staat bekend als de *Prize Papers*. Uit de Derde Engelse Oorlog zijn in

Brouwer

totaal 651 Nederlandstalige brieven bewaard gebleven, waarvan 195 uit het Rampjaar 1672. De post was afkomstig van personen woonachtig in de Republiek met connecties – vrienden, familie, geliefden – op zee en overzee. Het merendeel van hen was zeeman. Bijna alle brieven zijn afkomstig uit Holland. Dit valt te herleiden tot de Compagnieskamer waarvoor de schepen van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) en de West-Indische Compagnie (WIC) vertrokken. Wanneer een schip voor een bepaalde kamer uitvoert, dan was het vooral post uit de stad waar deze kamer gevestigd was – of uit de omgeving ervan – die meeding aan boord. De brieven hadden met name Batavia en Curaçao als eindbestemming.¹⁰ De uniciteit van het materiaal is gelegen in het feit dat een groot deel van de afzenders bestond uit personen – vooral vrouwen – uit de lagere sociale klassen. In diverse cultuurhistorische studies over de vroegmoderne periode zijn pogingen ondernomen meer zicht te krijgen op de cultuur van gewone mensen, door onderzoek te doen naar volksliedjes, volkstoneel, volksfeesten, volksonderwijs en volksboeken. Veelal luidt de conclusie dat toch amper zicht te krijgen valt op deze bevolkingsgroep. Dit hangt samen met het feit dat uit deze lagen geen of nauwelijks egodocumenten zijn overgeleverd.¹¹ Er bestaan weliswaar verschillende studies over de lagere klassen,¹² maar nauwelijks op basis van door henzelf geschreven documenten. Dat geldt zeker voor vrouwen. In overzichtswerken van de Gouden Eeuw wordt aan hun positie wel aandacht geschonken, maar ze worden steevast bekeken door de ogen van derden, zoals ondervragers in rechtszaken en reizigers.¹³ Hetzelfde gebeurt in literatuur die specifiek over de vroegmoderne vrouw handelt.¹⁴ Steeds wordt benadrukt dat in archieven weinig sporen van vrouwen te vinden zijn.

Inhoud van de brieven

De meeste gekaapte brieven hebben dezelfde inhoudelijke eigenschappen. De afzenders schrijven over hun welzijn, informeren naar dat van de ontvanger en hopen dat deze snel zal terugkeren. Verder stelt men in wisselende volgorde onderwerpen aan de orde die te maken hebben met het privéleven en de oorlog. Het dagelijks leven openbaart zich in het wel en wee van familie en vrienden, het gemis van de geliefde en de worsteling om het bestaan. Ook kinderen (afbeelding 2) – de geboorte, het opgroeien en de dood – komen geregeld aan bod. Opmerkelijk is dit niet, aangezien het

hoofdzakelijk gaat om brieven van vrouwen aan hun echtgenoten. Naarmate de oorlog het leven meer ging beheersen, ging ook de berichtgeving erover – feiten, waarneming, beleving – een steeds grotere plaats innemen. De achterblijvers schrijven over oorlogsdreiging, kapingen en het Franse leger. Ook de moord op de gebroeders De Witt, het Beleg van Groningen en de ongeregelheden rondom de Hoornse regent Reinier Langewagen komen aan bod.

Afbeelding 2. *Moeder met kind op schoot dat de hand uitsteekt naar een pop, een man kijkt toe*, Adriaen van Ostade, ets, h 102mm × b 92mm, Rijksmuseum Amsterdam

De brieven zijn niet afkomstig uit het gehele jaar 1672, maar dateren vooral uit twee piekmaanden, namelijk mei en november. Dit heeft grotendeels te maken met het feit dat de vloot van de VOC – anders dan die van de WIC – jaarlijks op drie min of meer vaste momenten uitvoert, in plaats van het gehele jaar door. Het gevolg is dat men aan de hand van de brieven geen doorlopend verhaal van het Rampjaar kan schetsen, maar slechts enkele momentopnames kan maken. Hoe lang iemand weg was kon ook bepalend zijn voor de inhoud van de brief. Luitje Lietes uit Enkhuizen meldt haar man Cornelis Jansen Modts dat de oorlogssituatie nog dezelfde is als voor zijn afreis.¹⁵ Zij schreef de brief toen hij ongeveer drie weken tevoren van Texel was uitgevaren. Modts was dus nog maar net vertrokken en zal op de hoogte zijn geweest van de situatie waarin de Republiek zich bevond. Het was niet nodig dat zijn echtgenote hem bijpraatte. Een andere vrouw beloofde haar geliefde uitbreider te zullen schrijven wanneer zij zeker wist dat hij haar brief ook zou ontvangen.¹⁶

Er waren meer factoren die de briefinhoud bepaalden. Hoewel een groot gedeelte van predikant Everhardus Lijcochtens schrijven aan Pieter Overtwater politiek nieuws bevat, noteert hij: ‘Voor nieuws soude veel kunnen schrijven, maar durve de penn’ alles niet toevertrouwen. De tijden – helaas! – zijn gevaarlijk die we althans beleven.’¹⁷ Zijn brief maakt duidelijk dat afzenders zelfcensuur toepasten. Mogelijk valt zo te verklaren waarom in de brieven expliciete oordelen ontbreken, vooral waar het om politieke onderwerpen gaat. Immers, de kans bestond dat een brief werd onderschept. Wanneer daarin al te stellige meningen werden verkondigd, kon de afzender (of ontvanger) daar problemen mee krijgen. Een ander voorbeeld van een omstandigheid die van invloed was op de inhoud (en de lengte) van de brief was de gesteldheid van de afzender. Juan van Hugen schreef zijn zakenpartner te Curaçao dat hij niet veel schrijven kon, omdat hij nog herstellende was van de koorts die hem vier à vijf weken aan zijn bed had gekluisterd.¹⁸ Neeltje Jackops was op 27 mei 1672 bevallen en wilde diezelfde dag nog een brief aan haar echtgenoot sturen met het blijde nieuws. De geboorte van dochter Giertje had veel van haar gevergd (‘hebbe een quade [zware] tocht [bevalling] uijtgestaen’) en om die reden liet zij het schrijven over aan haar buurvrouw Trijntje Cornelis.¹⁹ Het is voor te stellen dat de strekking van een brief beïnvloed werd wanneer een derde deze namens iemand anders schreef.

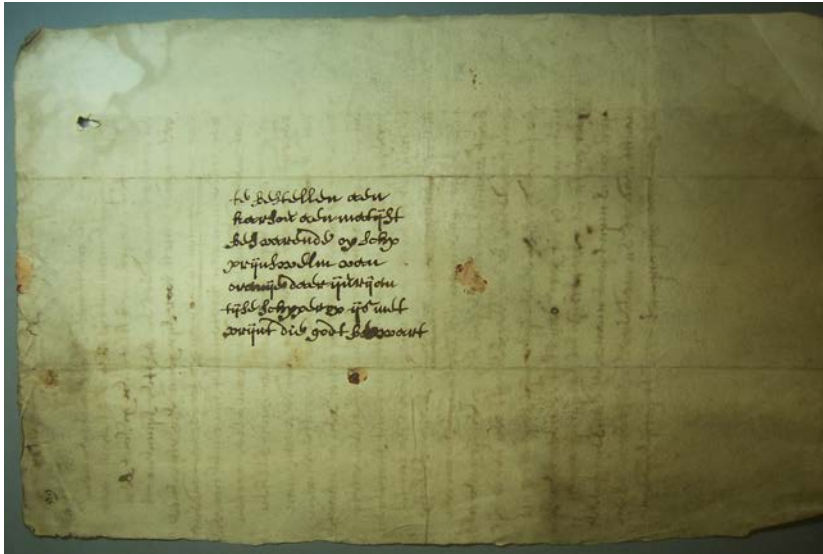
Een brief met overzeese bestemming die op de officiële manier werd

verstuurd, werd eerst door derden gelezen. Bij de oprichting van de VOC hadden de Heren Zeventien regels opgesteld die het versturen van privépost moesten tegengaan. Zij waren bang dat strategische en commerciële informatie in handen zou vallen van concurrenten, zoals de Oost-Indische compagnieën van Engeland en Frankrijk.²⁰ Om het particuliere postverkeer te controleren werd gebruik gemaakt van de scheepsdoos. Deze bevatte officiële papieren, zoals ladinglijsten, rekeningen en instructies. Voor vertrek dienden brieven en pakketten in de doos gedeponereerd te worden, waarna VOC-functionarissen ze openden en controleerden op bedrijfsgegevens of aanwijzingen voor illegale handelspraktijken. Was de post voor bijvoorbeeld Batavia daar eenmaal aangekomen, dan werd de scheepsdoos naar de woning van de deurwaarder van de Raad van Justitie gebracht. Na betaling van twee stuivers was het briefregister in te zien. Werde vervolgens een brief in ontvangst genomen, dan kwamen daar nog eens vier stuivers bij. Wie zijn post op een andere dan de voorgeschreven wijze liet vervoeren, liep het risico een aanzienlijke geldboete te krijgen. De geldstraf voor zowel de briefschrijver als de illegale vervoerder kon oplopen tot twaalf maanden soldij. Toch gaven velen liever hun brief mee aan bemanningsleden ('met vriend', afbeelding 3) dan hun post in de verplichte, aan controle onderhevige scheepsdoos te laten vervoeren.²¹

Een laatste onderwerp is het gebrekkige briefcontact tussen de Republiek en de overzeese gebieden. Het merendeel van de brieven werd geschreven door vrouwen die het moesten stellen zonder hun echtgenoot, die zich op zee, in de Oost of de West bevond. Sommigen hadden maanden of zelfs jaren geleden hun man voor het laatst gezien. Nu en dan ontvingen zij een levensteken. Dat kon een brief zijn, maar ook een mondeling bericht dat via andere zeelieden werd overgebracht. Geregeld komt in brieven van echtgenotes terug dat zij veel meer post hadden verstuurd dan ontvangen. Dat was geenszins een beletsel brieven te blijven sturen. Telkens wanneer een schip vertrok, gaven achterblijvers brieven mee. Sommige vrouwen verspreidden de post over een aantal personen, wat de kans vergrootte dat een van de brieven de geadresseerde bereikte. Uit Marritje Corssens' brief is op te maken wat het betekende voor de briefinhoud wanneer de communicatie vanwege niet ontvangen post slecht verliep. Zij schrijft dat zij in twaalf eerdere brieven haar man alles al heeft verteld, maar dat zij hem alsnog wil laten weten dat ze bevallen is van een jongetje dat na een half jaar is overleden. Meer meldt ze niet over deze droeve gebeurtenis.²²

Brouwer

Wellicht hoopte Corssens dat eerdere, uitgebreidere brieven haar echtgenoot hadden bereikt of nog zouden bereiken.

Afbeelding 3. Adressering brief Trijntje Iedes aan Matijs Bes te Curaçao - Amsterdam, 28.5.1672 (HCA 30-652-2). Op de onderste twee regels: 'met vrijnt die God bewart' (foto auteur)

Gekaapte brieven als historische bron

De brief van Corssens behoort – als onderdeel van de *Prize Papers* – tot het genre bronnen dat egodocumenten wordt genoemd. Sinds de jaren 1980 is de belangstelling voor egodocumenten, zoals brieven, dagboeken en autobiografieën toegenomen. Die vloeit voort uit de veranderde waardering van deze en andere geschreven bronnen. Ze worden niet langer louter gezien als 'feitenleveranciers', maar ook als getuigen van opinies, belevingswerelden, mentaliteiten en zoiets als cultureel klimaat.²³ Inmiddels gebruiken diverse disciplines egodocumenten. Het onderzoek in de sociale- en de geesteswetenschappen richt zich onder andere op de individuele ervaring, op opvattingen over het leven in het algemeen en dat van alledag in het bijzonder, op persoonlijke identiteit. Hiermee vormen egodocumenten een waardevolle aanvulling op andere bronnen. Ook dienen ze om zicht te krijgen op groepen die in de traditionele geschiedschrijving onderbelicht

zijn gebleven zoals vrouwen, handwerkslieden, slaven en kinderen.²⁴

Het feit dat in de vele studies over 1672 het belevingsaspect tot voor kort niet is bestudeerd, heeft niet alleen met benaderingswijze te maken, maar ook met de gebruikte bronnen. Egodocumenten werden in de traditionele politieke geschiedschrijving als minder bruikbaar of betrouwbaar gezien, als te individueel ook. Vooral de ideeën- en cultuurgeschiedenis bediende zich van egodocumenten, hoofdzakelijk om onderzoek te staven naar de vermeende individualisering sinds de middeleeuwen.²⁵ Tot het verschijnen van de studies van Reinders en Panhuysen²⁶ was de historiografie over het Rampjaar vooral gericht op het chronologisch weergeven en verklaren van de gebeurtenissen in 1672. Men putte hiervoor steeds overwegend uit dezelfde geschiedkundige werken.²⁷

In de gekaapte brieven geven individuen een deel van het leven in de zeventiende eeuw prijs. Hoe briefschrijvers de gebeurtenissen in het Rampjaar waarnamen, ervoeren en beoordeelden, hoe hun dagelijkse leven zich, al dan niet onder invloed van die gebeurtenissen, voltrok en welke belevingen en oordelen dat weer opriep, zijn vragen die niet eenvoudig te beantwoorden zijn. 'Beleven' en 'ervaren' zijn niet duidelijk afgebakende begrippen die zich lastig laten definiëren. Als synoniemen worden even diffuse concepten gehanteerd, zoals 'ondervinden', 'waarnemen' of 'leren kennen'. Terwijl men vandaag de dag middels interviews en gesprekken naar ervaringen kan vragen, geldt voor die uit het verleden dat ze gereconstrueerd moeten worden. Verder is men in het geval van de brieven aangewezen op de (soms zeer beknopte) formuleringen van de afzenders. Tevens dient de onderzoeker zich er – zeker in het geval van psychische categorieën als emoties en ervaringen – bewust van te zijn dat de gekozen bewoordingen registraal van aard zijn. De gevoelens van de briefschrijvers zijn immers slechts onmiddellijk, in tekst overgeleverd. Ten slotte is er de afstand in tijd tussen de onderzoeker en de briefschrijver. De duiding van deze historische ervaringen geschiedt noodzakelijkerwijze vanuit een eigentijds begrippenkader.²⁸ Het is uiteindelijk door middel van invulling en interpretatie dat verleden en heden verbonden worden.

De vraag wat de gebeurtenissen uit 1672 bij de briefschrijvers opriepen, heeft een historisch-antropologisch karakter. In de historische antropologie wordt onderscheid gemaakt tussen een 'buiten- en een binnenwereld', waarbij de eerste de tweede beïnvloedt. Individuele ervaringen uit het verleden zijn ingebed in een maatschappelijke context, omdat zij als

geïncorporeerd en herinnerd verleden noodzakelijkerwijs gestoeld zijn op de ervaringen van anderen. De ervaringen van de afzenders zijn deels gekleurd door wat via derden – kranten, pamfletten, berichten van derden en ook roddel – tot hen kwam. Het individuele, historische bewustzijn selecteert delen uit een oneindige reeks van gebeurtenissen en slaat deze als gesedimenteerde herinnering op.²⁹ De individuele ervaringen van de afzenders uit 1672 hebben betrekking op verschillende onderwerpen. Als gezegd schrijven zij over de opvoeding van kinderen, hun economische situatie, het zeemanshuwelijk en gebeurtenissen die met de oorlog te maken hebben. Men dient zich ervan bewust te zijn dat de ervaringen of belevingen fragmentarisch van aard zijn. Om te beginnen gaat het bij de brieven om een beperkt aantal, dat niet het gehele jaar 1672 beslaat. Verder behoren de afzenders en de ontvangers hoofdzakelijk tot één specifieke beroepsgroep, namelijk die van zeelieden. Hun belevingen hebben daarnaast betrekking op een deel van de gebeurtenissen uit het Rampjaar en ook maar op een deel van hun leven. Met betrekking tot het voorlaatste punt speelt mee dat de oorlogsbeleving voornamelijk is gebaseerd op de waarneming van anderen, in plaats van die van henzelf.

Al deze omstandigheden en beperkingen in acht genomen, verschaffen de brieven een uniek inzicht in de waarneming, beleving en beoordeling van het (dagelijkse leven in het) Rampjaar. Ze geven de persoonlijke wereld van de brieveschrijvers weer. Hun beleving en ervaring bestaat uit het beeld dat hun bewoordingen oproepen. Hoe onvolkomen en incompleet wellicht ook, dit is wat ze niet alleen de hedendaagse lezers bieden, maar wat ze in al hun mogelijke onvolkomenheid en incompleetheid ook de toenmalige lezers boden. Die moesten het daar toen, net als wij nu, mee doen.

Tot slot

De gekaapte brieven uit 1672 vormen getuigenissen van ervaringen, opinies en emoties van individuele brieveschrijvers die deze in geschreven vorm uitten. Zij geven een stem aan personen uit de lagere klassen van de samenleving, die tot nog toe een vrijwel witte vlek in de geschiedenis vormden. De historiografie over het Rampjaar richtte zich tot voor kort hoofdzakelijk op de gebeurtenissen die plaatsvonden. Aan de impact of de beleving van deze gebeurtenissen werd geen aandacht besteed, terwijl het jaar 1672 gezien wordt als een zwarte bladzijde in de Nederlandse

geschiedenis. De bewaarde post vult deze lacune. Er is één woord waarin de strekking van bijna alle brieven kan worden samengevat: onzekerheid. Onder deze noemer vallen verscheidene gemoedsaandoeningen: angst, verdriet, hoop en gemis. De onzekerheid had een sterke weerslag op het leven van alledag. De afwezigheid van de zeevarende mannen beïnvloedde in hoge mate het dagelijks leven van hun achtergebleven vrouwen. Daar kwam nog eens onduidelijkheid over het verloop van de oorlog bij, wat alles te maken had met tegenstrijdige berichtgeving. De nieuwshonger was in 1672 bijzonder groot en velen probeerden het laatste nieuws te achterhalen. De informatiekkanalen (kranten, pamfletten) waren weliswaar talrijk, maar lang niet altijd betrouwbaar. Nieuwsberichten verspreidden zich vooral mondeling, met als gevolg verdraaiing en vervorming. Uit de brieven blijkt dat de oorlog een steeds grotere rol ging spelen in het dagelijks leven. Over het algemeen komen in de post uit het voorjaar eerst de berichten aan bod die met de oorlog te maken hebben en daarna de berichten in de privésfeer. Bij de brieven uit het najaar bleek doorgaans het omgekeerde het geval te zijn. Naarmate de oorlog vorderde, drong deze meer in het dagelijks leven door. Zo verslechterden de leefomstandigheden.

De brieven stellen de historicus verder in staat bijvoorbeeld briefcultuur, sociale verhoudingen en publieke opinie te onderzoeken. Dat het merendeel van de post afkomstig was van vrouwen, maakt het tevens mogelijk in te gaan op onderwerpen als man-vrouwverhoudingen, de ontwikkeling en de opvoeding van kinderen en het zeventiende-eeuwse vrouwbeeld.³⁰

De collectie onderschepte post te Kew heeft inmiddels menig onderzoeker gediend. De afgelopen drie jaar zijn behalve over het Rampjaar dissertaties en boeken verschenen over verborgen handelspraktijken in het vroegmoderne Suriname, etnische interactie in Suriname (1651-1682) en sociolinguïstisch onderzoek naar zeventiende- en achttiende-eeuws Nederlands.³¹ Ook zag het vijfde en laatste deel in de zogenoemde serie *Sailing Letters Journals* het licht, dat eens te meer de rijkheid van de gekaapte brieven toont.³² In oktober 2014 werd in *The National Archives* de internationale conferentie 'All at Sea. The Prize papers as a source for a global microhistory' georganiseerd, waar diverse onderzoekers uit verschillende disciplines en landen hun onderzoek presenteerden.³³ Verder heeft Brill sinds kort duizenden ondervragingen van bemanningsleden online beschikbaar gesteld, niet alleen van Nederlandse, maar ook van onder andere Franse, Spaanse, Portugese, Deense en Amerikaanse prijsgemaakte schepen.³⁴

Brouwer

Bovendien is onlangs een belangrijke stap gezet in het proces een tweede lading van het totale materiaal naar de modernste inzichten te conserveren en te digitaliseren, uit te voeren door het Nationaal Programma voor het behoud van het papieren erfgoed *Metamorfoze*.³⁵ Het zal dan niet meer de vraag zijn of historici gebruik zullen maken van brieven, maar eerder hoe zij een keuze zullen maken uit het unieke, veelzijdige materiaal.

Noten

1. Egbert O. van der Werff, *Groningens Ontzet 1672* (Groningen: Groninger Museum, 2007), 15.
2. Michel Reinders, *Gedrukte chaos. Populisme en moord in het Rampjaar 1672* (Amsterdam: Balans, 2010); Luc Panhuysen, *Rampjaar 1672. Hoe de Republiek aan de ondergang ontsnapte* (Amsterdam: Atlas Contact, 2009); Petra Dreiskämper, *'Redeloos, radeloos, reddeloos'. De geschiedenis van het rampjaar 1672* (Hilversum: Verloren, 1998); Robert Fruin, *De oorlog van 1672* (Groningen: Wolters-Noordhoff, 1972); Daniel Jeen Roorda, *Het rampjaar 1672* (Bussum: Fibula-Van Dishoeck). Zie uitgebreider: Judith Brouwer, *Levenstekens. Gekaapte brieven uit het Rampjaar 1672* (Hilversum: Verloren, 2014), 18-19.
3. Jacob van Lennep, *Vertellingen en tafereelen van vroeger en later tijd* ('s-Gravenhage, Leiden en Arnhem: M. Nijhoff, A.W. Sijthoff, D.A. Thieme, 1868), 108.
4. Joke E. Korteweg, *Kaperbloed en koopmansgeest. 'Legale zeeroof' door de eeuwen heen* (Amsterdam: Balans, 2006), 11-13, 17-39.
5. Jaap R. Bruijn, "Kaapvaart in de tweede en derde Engelse oorlog," *BMGN* 90 (1975): 413.
6. Gijs Rommelse, "English Privateering against the Dutch Republic During the Second Anglo-Dutch War (1664-1667)," *Tijdschrift voor Zeegegeschiedenis* 22, afl. 1 (2003): 20, 21; Bruijn "Kaapvaart," 428.
7. Korteweg, *Kaperbloed*, 200; Ralph Davis, *The Rise of the English Shipping Industry in the Seventeenth and Eighteenth Centuries* (Newton Abbot: David & Charles, 1972), 51. Vgl. Roelof van Gelder, *Verslag van een inventariserend onderzoek naar Nederlandse brieven in het archief van het High Court of Admiralty in The National Archives in Kew, Groot Brittanië* (Den Haag: Koninklijke Bibliotheek, 2006), 15.
8. Van Gelder, *Verslag*, 11, 12.
9. Rommelse "English Privateering," 19, 24.
10. Zie uitgebreider: Brouwer, *Levenstekens*, 46-51.
11. Peter te Boekhorst, Peter Burke en Willem Frijhoff red., *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500- 1850. Een historisch-antropologisch perspectief* (Heerlen: Open Universiteit, 1992); Arie Th. van Deursen, *Mensen van klein vermogen. Het kopergeld van de Gouden Eeuw* (Amsterdam: Bert Bakker, 1991); Peter Burke, *Volkscultuur in Europa 1500-1800* (Amsterdam: Agon, 1990).

12. O.a. Arie Th. van Deursen, *Een dorp in de polder. Graft in de zeventiende eeuw* (Amsterdam: Bert Bakker, 1994); Van Deursen, *Mensen*; Herman Roodenburg, *Onder censuur. De kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam, 1578-1700* (Hilversum: Verloren, 1990); Donald Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw. Processtukken en moralisten over aspecten van het laat 17de- en 18de- eeuwse gezinsleven* (Utrecht: HES Uitgevers, 1985).
13. Herman Beliën, Arie Th. van Deursen en Gert Jan van Setten, *Gestalten van de Gouden Eeuw. Een Hollands groepsportret* (Amsterdam: Bert Bakker, 2005); Willem Frijhoff en Marijke Spies, *1650 - Bevochten eendracht* (Den Haag: Sdu Uitgevers, 2000); Simon Schama, *Overvloed en onbehagen. De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw* (Amsterdam: Contact, 1989).
14. O.a. Els Kloek, *Vrouw des huizes. Een cultuurgeschiedenis van de Hollandse huisvrouw* (Amsterdam: Balans, 2009); Riet Brouwer en Els Kloek, 'Bazig, ondernemend en overdreven schoon.' *Het cliché van de Hollandse huisvrouw, ca. 1500-1800* (Utrecht [In eigen beheer], 2003); Ariadne Schmidt, *Overleven na de dood. Weduwen in Leiden in de Gouden Eeuw* (Amsterdam: Prometheus/Bakker, 2001); Els Kloek, *Women of the Golden Age. An International Debate on Women in Seventeenth-century Holland, England and Italy* (Hilversum: Verloren, 1994); Agnes A. Sneller, *Met man en macht. Analyse en interpretatie van teksten van en over vrouwen in de vroegmoderne tijd* (Kampen: Kok Agora, 1996); Arie Gelderblom en H. Hendriks (red.), *De vrouw in de Renaissance* (Amsterdam: Amsterdam University Press 1994).
15. Luitje Lietes aan Cornelis Jansen Modts te Batavia (?) - Enkhuizen, 11.11.1672 (HCA (High Court of Admiralty) 30-223, National ArchivesKew, Londen). Opmerking in verband met vraagteken: in de adressering staat geen plaats van bestemming genoemd, maar het heeft er alles van weg dat de brief in Batavia had moeten aankomen.
16. Trientje Fockes aan Clement Fockes te Batavia-Enkhuizen, 16.11.1672 (HCA 30-228).
17. Everhardus Lijcochton aan Pieter Overtwater te Batavia-Oude Niedorp, 7.11.1672 (HCA 30-228).
18. Juan van Hugen aan Balthasar du Rieu te Curaçao - Amsterdam, 23.5.1672 (HCA 30-652-2).
19. Neeltje Jackops aan Jurriaan Lenderse te Curaçao - Amsterdam, 25.5.1672 (HCA 30-652-2).
20. Perry Moree, 'Met vriend die God geleide.' *Het Nederlands-Aziatisch postvervoer ten tijde van de Verenigde Oost-Indische Compagnie* (Zutphen: Walburg Pers, 1998), 58.
21. Moree, 'Met vriend', 72-73.
22. Marritje Corssen aan Claes Willemse Brandt te Curaçao-Amsterdam, 25.5.1672 (HCA 30-652-2).
23. Arianne Baggerman en Rudolf Dekker, "De gevaarlijkste van alle bronnen," in *Egodocumenten. Nieuwe wegen en perspectieven*, ed. A. Baggerman en R. Dekker (Amsterdam: Aksant, 2004), 3, 9; Arianne Baggerman en R. Dekker, "De opmars

- van het egodocument in de Nederlandse geschiedschrijving”, *Acta Neerlandica* 4 (2006): 13-28.
24. Jeroen Blaak, *Geletterde levens. Dagelijks lezen en schrijven in de vroegmoderne tijd in Nederland 1624-1770* (Hilversum: Verloren, 2004), 36-38; Baggerman en Dekker, “De gevaarlijkste,” 12.
 25. Baggerman en Dekker, “De gevaarlijkste”, 8.
 26. Reinders, *Gedrukte chaos*; Panhuysen, *Rampjaar, 1672*.
 27. Adriaen, Martinus en Willem van der Goes, *Briefwisseling tusschen de gebroeders van der Goes (1659-1673)*. 2 dln., ed. C.J. Gonnet (Amsterdam: J. Müller, 1899-1909); Pieter de Groot, *Lettres de Pierre de Groot, ambassadeur des Provinces-Unies à Abraham de Wicquefort, résident des ducs de Brunswick (1668-1674)*, ed. F.J.L. Krämer (’s-Gravenhage: M. Nijhoff, 1894); Cornelis Hop en Nicolaas Vivien, *Notulen gehouden ter Staten-Vergadering van Holland (1671-1675)* door Cornelis Hop en Nicolaas Vivien, ed. N. Japikse (Amsterdam: J. Müller, 1903); Jan Wagenaar, *Vaderlandsche Historie, vervattende de geschiedenissen der Vereenigde Nederlanden, inzonderheid die van Holland, van de vroegste tyden af [...]. Veertiende deel, beginnende met den oorlog des jaars 1672, en eindigende met de Nieuwmeegsche Vrede, in ’t jaar 1678* (Amsterdam: Isaak Tirion, 1756); Tobias van Domselaer, *Binnen-landse burgerlyke beroerten in Hollandt en Zeelandt voor gevallen in den Iare 1672: behoorende tot het ontroert Neederlandt*. 2 dln. (Amsterdam: M. Doornick, 1676); Petrus Valkenier, *’t Verwerd Europa, ofte polityke en historische beschryvinge der waere fundamenten en oorsaken van de oorlogen en revolutien in Europa, voornamentlijk in en omtrent de Nederlanden zedert den jaare 1664 ... met bygevoegde authentijke stukken* (Amsterdam: H. en D. Boom, 1675); Tobias van Domselaer, *Het ontroerde Nederlandt, door de wapenen des Konings van Vrankryk, dat is een waarachtigh verhaal van den Fransen, Engelsen, Keulsen, en Munstersen oorlogh tegen de Vereenigde Nederlanden, met desselfs binnelandtse beroerten*. 2 dln. (Amsterdam: M. Doornick, 1674-1676).
 28. Paul Münch, red., *’Erfahrung’ als Kategorie der Frühneuzeitgeschichte* (München: Walter de Gruyter GmbH, 2001), 12-13.
 29. Münch, *’Erfahrung’* 15-18.
 30. Brouwer, *Levenstekens*.
 31. Karwan Fatah-Black, *White Lies and Black Markets* (Leiden: Brill, 2015); Suze Zijlstra, “Anglo-Dutch Suriname. Ethnic interaction and colonial transition in the Caribbean, 1651-1682” (dissertatie, Universiteit van Amsterdam, 2015); Gijsbert Rutten en Marijke van der Wal, *Letters as loot. A sociolinguistic approach to seventeenth- and eighteenth-century Dutch* (Amsterdam en Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2014); Judith Nobels, *(Extra)ordinary letters. A view from below on seventeenth-century Dutch* (Utrecht: LOT, 2013); Tanja Simons, *Ongekend 18e-eeuws Nederlands. Taalvariatie in persoonlijke brieven* (Utrecht: LOT, 2013). Voor een overzicht publicaties tot en met 2013, zie Brouwer, *Levenstekens*, 17-18.
 32. Erik van der Doe et al. ed., *Buitgemaakt en teruggevonden. Nederlandse brieven en scheepspapieren in Engels archief* (Zutphen: Walburg Pers, 2013).

Met dank aan de vijand

33. <http://www.nationalarchives.gov.uk/events/all-at-sea-conference.htm>. Zie ook <http://www.prizepapers.de/>.
34. <http://www.brill.com/products/online-resources/prize-papers-online>
35. Voor een eerdere selectie uit het materiaal, zie <http://brievensbuit.inl.nl/zeebrieven/page/search> en <http://www.gekaaptebrieven.nl/>.

